

ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

ΠΑΝΗΓΥΡΙΚΗ ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 24^{ΗΣ} ΜΑΡΤΙΟΥ 2005

ΓΙΑ ΤΟΝ ΕΟΡΤΑΣΜΟ ΤΗΣ ΕΠΕΤΕΙΟΥ ΤΗΣ 25^{ΗΣ} ΜΑΡΤΙΟΥ 1821

ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΕΙΣ, ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ ΚΑΙ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ

ΛΟΓΟΣ ΤΟΥ ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΟΥ κ. ΓΕΩΡΓΙΟΥ Π. ΛΑΒΒΑ

Κύριε Πρόεδρε τῆς Ἑλληνικῆς Δημοκρατίας,

Ὁ πανηγυρικός λόγος γιὰ μεγάλες ἐθνικὲς ἐπετείες, ὅπως ἡ σημερινή, εἶναι συνήθως μεγαλόστομη ἐξιστόρηση ἢ σχολιασμός ἡρωϊκῶν γεγονότων, πού ὅμως δύσκολα συνταιριάζεται με τοὺς ὁμιλητὲς αὐτοῦ τοῦ χώρου, ἐξ ὀρισμοῦ ἐργάτες τῆς ἐπιστημονικῆς μεθόδου κατὰ κανόνα. Ἡ μεγαλοστομία ἐπομένως δὲν συμπλέει με τὴν ψύχραιμη, ὀρθολογιστικὴ διαδικασία, ἔτσι ὥστε ὁ διχασμός μου σὲ δύο κόσμους με διαφορετικὲς νομοτέλειες, νὰ εἶναι ἤδη δοσμένος: τὸν κόσμο τῆς Ἰδεολογίας, με τοὺς ἀναπόφευκτους χρωματισμούς, σίγουρα θεμιτοὺς στὴν ἐορταστικὴ ἀτμόσφαιρα τῆς ἡμέρας καὶ σ' ἐκεῖνο τῆς ἐπιστημονικῆς ἀναζήτησης τῆς ἀλήθειας, χωρὶς ψυχικὴ μεταρσίωση ἢ παράλειψη ἀρνητικῶν πραγμάτων καὶ θεωρήσεων. Κοντὰ σ' αὐτὰ πρέπει ν' ἀντιμετωπίσω καὶ τὴν ἰδιαιτερότητα τοῦ θέματός μου: «Ἐπαναστάσεις, Δημοκρατία καὶ Ἀρχιτεκτονική», νὰ μιλήσω δηλαδὴ γιὰ τὴν Ἀρχιτεκτονικὴ χωρὶς εἰκόνες, σεβόμενος μιὰ συνήθεια νὰ ἐκφωνοῦνται οἱ πανηγυρικοὶ χωρὶς διαφάνειες. Παρ' ὅλα αὐτὰ θὰ τολμήσω νὰ συνεχίσω τὸν λόγο μου, δηλώνοντας ὅτι δὲν προτίθεμαι ν' ἀναπτύξω σὲ ὕψος μεγαλόστομο ὅποιες ἰδέες ἀκολουθήσουν, οὔτε ἐπίσης νὰ κάνω μιὰ ἐπιστημονικὴ ἀνακοίνωση σχετικὴ με τὸ θέμα μου. Ἀποτιόντας φόρο τιμῆς στοὺς δημιουργοὺς τοῦ Εἰκοσιένα, ἐλπίζω νὰ μπορέσω νὰ δώσω τὴ δυνατότητα, νὰ σκεφτοῦμε νηφάλια μερικὰ καίρια πράγματα, νὰ σκεφτοῦμε μάλιστα πιὸ ἄνετα χωρὶς εἰκόνες καὶ χρώματα, πού συνήθως διασποῦν τὴν προσοχὴ καὶ δημιουργοῦν ἐντυπώσεις¹.

1. Πρὸβλ. Ι. Μανωλεδάκη, *Ἰδεολογία καὶ ἐπιστημονικός λόγος*, Ὁμιλία στὸ Ἀριστοτέλειο

*
* *

Ἡ Ἐπανάσταση τοῦ 1821 δὲν φέρνει μόνο τὴν Ἐλευθερία στοὺς Ἕλληνες. Ὡς ἀνατροπή, πού εἶναι κάθε ἐπανάσταση², φέρνει καὶ μιὰ ἄλλη ἀνατρεπτικὴ πολιτιστικὴ πρόταση στὴν Ἀρχιτεκτονικὴ, τὸν Κλασικισμό³, πού δὲν εἶναι βέβαια νέα, ἀλλὰ ἀναβιωμένη ἐπιστροφή τοῦ Κλασσικοῦ στὸν χῶρο πού αὐτὸ γεννήθηκε χιλιάδες χρόνια πρὶν⁴. Ἡ ἰδεολογικὴ σύνδεση τῆς Ἀρχαίας Κλασσικῆς

Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, 25.03.1980, σελ. 9 κ. ἐξ., καὶ Γ. Π. Λάββα, *Ἐπανάσταση καὶ Ἀρχιτεκτονικὴ: Ὁράματα καὶ Πράγματα*, Πανεπιστημικὸς λόγος, 25.03.1985, Θεσσαλονίκη, 1985, σελ. 10.

2. Ἐπανάσταση στὸν κοινωνικοπολιτικὸ χῶρο εἶναι ἡ βίαιη ἀνατροπὴ ἑνὸς συστήματος καὶ ἡ ἐπιδίωξη δημιουργίας μιᾶς νέας μορφῆς ζωῆς. Γεννιέται ἀπὸ τὴν ἀνάγκη γιὰ ἕναν κόσμον ἐλεύθερο καὶ δίκαιο καὶ περιέχει μέσα τῆς τὴν Ἐλπίδα, ὅπως ὄντολογικὰ τὴν διατυπώνει ὁ Ernst Bloch στὸ γνωστὸ ἔργο: *Das Prinzip Hoffnung* (Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main, 1969, 2 τόμοι). Ὁ θεμελιακὸς ἄξονας τοῦ φιλοσοφικοῦ αὐτοῦ ἔργου εἶναι “...die Hoffnung als eine Weltstelle, die bewohnt ist wie das beste Kulturland und unerforscht wie die Atlantis...*Docta spes, begriffene Hoffnung*, erhellt so den Begriff eines Prinzips in der Welt, der diese nicht mehr verlaesst. Schon deshalb nicht weil dieses Prinzip seit je in ihrem Prozess darin war, philosophisch solange ausgekreist. Indem es ueberhaupt keine bewusste Herstellung der Geschichte gibt, ist der im guten Sinn des Worts: utopisch-prinzipiellen Begriff, als der Hoffnung und ihrer menschenwuerdigen Inhalte, hier ein schlechthin zentraler...” (τόμ. Α', σελ. 5).

3. Καὶ τὸ κίνημα τοῦ Κλασικισμοῦ στὴν τέχνη τοῦ 18^{ου} -19^{ου} αἰώνα ἀνήκει στὴν ἴδια οὔτοπικὴ ἔννοια (utopisch-prinzipiellen Begriff) τῆς Ἐλπίδας κατὰ Bloch. Στὸ κοινωνικοπολιτικὸ πλαίσιο ἀνήκουν καὶ τὰ ἀρχιτεκτονικὰ κινήματα, ἐπιδιώκοντας μιὰ ἐλπιδοφόρα ἀλλαγὴ στὰ καθημερινὰ προβλήματα μιᾶς κοινωνίας, τὰ ὁποῖα περιέχουν συνήθως ἔντονη τὴν ἔννοια τῆς οὔτοπίας. Ἀνατρέχοντας σὲ παρόμοιες ἰδέες κατὰ τὴ διάρκεια τῶν τριῶν τελευταίων αἰώνων, εὐκόλα διαπιστώνεται τὸ οὔτοπικὸ περιεχόμενο πολλῶν ἀρχιτεκτονικῶν καὶ πολεοδομικῶν προτάσεων, καὶ παρ' ὅλα αὐτὰ τὰ οὔτοπικὰ προγράμματα πολλαπλασιάζονται στὴν ἐποχὴ μας. Πρὸβλ. σχετικὰ E. Bloch, *das Prinzip Hoffnung*, ὅπ. π. (ιδιαίτερα τὸ κεφ. *Architektonische Utopien*, μέρος 4^{ου}, Κεφ. 38), A. M. Vogt, *Russische und Franzoesische Revolutionsarchitektur 1917-1789*, Dumont Schauberg, 1974, σελ. 16 κ. ἐξ., καὶ L. Lang, *Urbane Utopien der Gegenwart*, διδακτ. διατριβή, Stuttgart, 1972, σελ. 15 κ. ἐξ.

4. Βλ. πρόχειρα, Γ. Π. Λάββα, *Ἐπιτομὴ ἱστορία τῆς Ἀρχιτεκτονικῆς*. University Studio Press, Θεσσαλονίκη, 2002, σελ. 296, ὅπου σκιαγραφεῖται τὸ φαινόμενο τοῦ Κλασικισμοῦ στὴν περίοδο τοῦ «ἀνθρώπου-μηχανικοῦ».

μέ την Νεώτερη Κλασικιστική Αρχιτεκτονική βρίσκεται στη φράση του αρχιτέκτονα Θεόφιλου Χάνσεν, για το κορυφαίο αρχιτεκτόνημα, όπου βρισκόμαστε απόψε, το κλασικιστικό κτίριο της Ακαδημίας Αθηνών. Το όραμα του έμπνευστή για τη δημιουργία του ήταν «ή δημοκρατία, ή ελευθερία και ή αλήθεια»⁵. Ανάλογοι όραματικοί στόχοι με την ίδια επιλογή αρχιτεκτονικού στυλιστικού ενδύματος, του Κλασικισμού, επιλέγονται και από τις άλλες τρεις μεγάλες επαναστάσεις των τελευταίων δύομισυ αιώνων –την Αμερικάνικη το 1776, τη Γαλλική το 1789 και τη Σοβιετική το 1917. Αναπαράγονται έτσι ιωνικοί, δωρικοί και κορινθιακοί κίονες, κιονόκρανα, αετώματα, σίμες, ανθήμια και άλλα μοτίβα του κλασικού αρχιτεκτονικού ρεπερτορίου με περισσή ακρίβεια και πιστότητα σε νέα κτίρια ποικίλου προορισμού (ακόμα και σε κτίρια φρενοκομείων), που εντοπίζονται, όπως είναι γνωστό, σε όλα τα μήκη και τα πλάτη του πλανήτη, παράλληλα με την αναβίωσή τους στον χώρο των επαναστάσεων, που αναφέρθηκαν. Για να μείνουμε μόνον σ' αυτές και την επιλεγείσα αρχιτεκτονική τους, μπορούμε να ισχυριστούμε ότι και οι τρεις στην εκκίνησή τους τουλάχιστον, όνειρεύονται και στοχεύουν στην ελευθερία, την ισονομία και στην αποκήρυξη των διακρίσεων, μ' έναν λόγο, στην πολιτική και κοινωνική δημοκρατία, στόχους που μαζί με την εθνική αναγέννηση επιδιώκει και η Επανάσταση του 1821⁶. Έτσι και οι τέσσερις μαζί όνειρεύονται τη δημιουργία ενός νέου, ελπιδοφόρου κόσμου, απαλλαγμένου από τις αμαρτίες του

5. Βλ. Χρ. Χρήστου, *Ό μύθος του Προμηθέα και ο ζωγραφικός διάκοσμος της Ακαδημίας Αθηνών*, Αθήνα, 2003, σελ. 53.

6. Πρβλ. Ν. Ι. Πανταζόπουλου, *Ρήγας Βελεστινλής, ή πολιτική ιδεολογία του Έλληνισμού προάγγελος της Επανάστασης*, Α. Π. Θ., Θεσσαλονίκη, 1964, σελ. 30: «...Ιδιάζον επίσης γνώρισμα του «Πολιτεύματος» του Ρήγα είναι...το κοινωνικόν αυτού περιεχόμενον. Διά της αναγνώρισεως υπέρ των αποτελουσών αυτό ομάδων ατομικών και ομάδικων δικαιωμάτων, υπερακοντίζει, ως ανώτερω ετονίσαμεν, τὰ πλαίσια τὰ προβλεπόμενα υπό της Γαλλικής Επανάστασεως...και εύρίσκεται πλησιέστερα προς την υπό της γενικής Συνελεύσεως του Ο. Η. Ε. ...ψηφισθεϊσαν Οικουμενικήν Διακήρυξιν των Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων...». Γενικότερα για τον χαρακτήρα της Επανάστασης, θέμα που βγαίνει από τα όρια του θέματός μας, βλέπε: Α. Ε. Βακαλόπουλου, *Ιστορία του Νέου Έλληνισμού*, τόμ. Ε', σελ. 46 κ. εξ., και *Ιστορία του Έλληνικού Έθνους*, τόμ. ΙΒ', Αθήνα, 1975, σελ. 8 κ. εξ. Για την εύρύτερη σημασία της Επανάστασης στον ευρωπαϊκό χώρο βλ. τη νέα προσέγγιση του ακαδημαϊκού Κ. Σβολόπουλου, *Η Ελληνική Επανάσταση ως γεγονός της Ευρωπαϊκής Ιστορίας*, Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών, τ. 79 (2004), τευχ. 2.

προεπαναστατικού, πού πρέπει νά ανατραπεί καί νά συντριβεί. Τò ἀρχιτεκτονικό κτίσιμο τοῦ νέου αὐτοῦ κόσμου εἶναι ὁ ἐνοποιῶς στόχος καί μιὰ ἐλπίδα ποτισμένη μὲ τὴ θετική οὐτοπική δέξη καί αἰσιοδοξία, πού θέλει νά οἰκοδομήσει στὰ ἐρείπια τοῦ παλαιοῦ, χωρὶς νά χρησιμοποιήσῃ τις μορφές καί τοὺς τρόπους του, παρόλο πού ἀρχιτεκτονικά εἶναι καί αὐτοὶ ἐνδιαφέροντες καί σημαντικοί, ὅπως π.χ. ἡ Γοτθική μορφολογία ἢ ἐκείνη τῆς Ἀναγέννησης καί τοῦ Μπαρόκ στὴ Δύση καί στὴ δική μας περίπτωση ἢ ἐξαιρετὴ μεταβυζαντινὴ Ἀρχιτεκτονικὴ τῶν ἀρχοντικῶν καί τῶν παραδοσιακῶν οἰκισμῶν γενικά. Μέσα στὸ σύνδρομο τῆς ἐπαναστατικῆς δράσης καί τῆς μετεπαναστατικῆς ἀντίδρασης στὸ νικημένο κόσμο τοῦ χθές, ἐμπλέκεται ἔτσι καί ἡ Ἀρχιτεκτονική, ἀφοῦ, ὡς κοινωνικὴ λειτουργία, συμπαρασύρεται καί αὐτὴ ἀπὸ τὸ νέο ἐπιδιωκόμενο σημασιολογικὸ καί ἰδεολογικὸ ὄραμα. Ἐδῶ ἀκριβῶς βρίσκονται καί οἱ κρίσιμοι κόμβοι στὶς σχέσεις ἀνάμεσα στὶς ἀναφερθεῖσες Ἐπαναστάσεις καί στὴν Ἀρχιτεκτονική. Οἱ Ἐπαναστάσεις αὐτὲς ὑπόσχονται ἕναν καινούργιο, καλλίτερο ἐξ ὀρισμοῦ κόσμο, πού τὸν ἐμπνέει ἡ Ἀρχαία Δημοκρατία. Ἡ Ἀρχιτεκτονικὴ τῆς Ἀρχαιότητος παράλληλα ἐπιδρά στὰ ἔργα –κελύφη τοῦ νέου αὐτοῦ κόσμου καί τὰ σημασιοδοτεῖ τρισδιάστατα στὸν χῶρο.

Μὲ παρόμοιες ὄραματικές ἐλπίδες, πού σὲ μακρόχρονη ὅμως προοπτικὴ ἀποδείχτηκαν οὐτοπικές, ξεκίνησαν καί οἱ τέσσερις ἐπαναστάσεις. Σὲ μιὰ πρώτη ἀξιολόγηση μπορεῖ νά λεχθεῖ ὅτι αὐτὴ ἢ κοινὴ τους ἐπιλογή τοῦ Κλασικισμοῦ ὑπῆρξε, ἂν καί οὐτοπία, μιὰ χρήσιμη ἐπιλογή, ἀφοῦ ἐλπίδα, ὄραμα καί οὐτοπία μὲ θετικὴ ἀποδοχή, εἶναι στοιχεῖα συστατικά τῆς Ἐπανάστασης. Χωρὶς τὴν ἐλπίδα δὲν μπορεῖ νά ξεκινήσει μιὰ Ἐπανάσταση, ἐνῶ χωρὶς τὴν οὐτοπία φτωχαίνει τὸ περιεχόμενο τῆς ἰδεολογίας καί ἡ προωθητικὴ δύναμη τῆς ἐλπίδας, πού τὴν πραγματώνει. Ἡ Ἐπανάσταση ἀναζητᾷ μιὰ καλλίτερη μορφή ζωῆς καί εἶναι φυσικὸ ἢ ζωὴ αὐτὴ νά φιλοξενηθεῖ σὲ μιὰ ἀντίστοιχη, δηλ. καλλίτερη μορφή ἀρχιτεκτονικῆς, πού δὲν μπορεῖ νά συμπίπτει μὲ τὴν προεπαναστατικὴ.

Ἔτσι ἡ ἀμερικανικὴ, ἡ πρώτη στὴ σειρά ἐπανάσταση, θεμελιώνει μιὰ νέα δημοκρατία ὡς προέκταση τοῦ εὐρωπαϊκοῦ πολιτισμοῦ σὲ ἄλλη ἥπειρο καί τὴν σημασιοδοτεῖ ἀρχιτεκτονικά μὲ μορφολογικά μοτίβα τοῦ ἀρχαίου κλασσικοῦ ρεπερτορίου γεμίζοντας τὴν πρωτεύουσά της Οὐάσινγκτον καί τις ἄλλες πόλεις μὲ κλασικιστικὰ κτίρια δίνοντας ἀρχαῖα ὀνόματα. Ἐξ πόλεις τῆς Συμπολιτείας ὀνομάζονται Ἀθήνα (Athens) καί ἀκόμα ἕνα ἀκριβὲς ἀντίγραφο τοῦ Παρθενῶνα κτίζεται στὴν πόλη Nashville τῆς πολιτείας Tennessee τὸ 1897.

Ἡ Γαλλικὴ Ἐπανάσταση ἐκφράζει τὸ γνωστὸ σύνθημα «ἐλευθερία, ἰσό-

τητα, αδελφότητα», αρχιτεκτονικά, πραγματώνοντάς το με κτίρια, όπως το «Πάνθεον» (1802), ή Madeleine (1807), ή Αψίδα του Θριάμβου (1806-36) και άλλα με το ίδιο αρχαιόπρεπο στυλιστικό ρεπερτόριο. Ταυτόχρονα γκρεμίζει πολλά άριστουργήματα της αυθεντικής γαλλικής ιστορικής αρχιτεκτονικής, επειδή ήταν ακριβώς σύμβολα του προεπαναστατικού και μισητού στον λαό απολυταρχικού καθεστώτος.

Τη μεγαλύτερη όμως έκπληξη ανάλογης συμπεριφοράς την δίνει η Ρωσική Επανάσταση του 1917. Αν για τις δύο προηγούμενες ή αναβίωση της Κλασσιικής Αρχιτεκτονικής έλαβε χώρα σε μια περίοδο της ευρύτερης ιδεολογίας και αποδοχής του Ιστορισμού, ο Σοβιετικός Κλασικισμός αναδύεται ακριβώς στο χρονικό σημείο της ίδιας του της παρακμής. Γύρω στο 1920 σημειώνεται η άλλη μεγάλη επανάσταση, εκείνη της Μοντέρνας Αρχιτεκτονικής, που απορρίπτει ξεκάθαρα κάθε ιστορική μορφολογική αναβίωση. Οι σοβιετικοί επαναστάτες, αφού άφησαν για σύντομο διάστημα τις μοντέρνες ιδέες να δείξουν δυνατότητες και αδυναμίες στη λύση του πελώριου οικιστικού προβλήματος της νέας αυτοκρατορίας, τις αποσύρουν ψυχρά ήδη από το 1922, όταν ο ίδιος ο Λένιν κατασκευάζει το πρότυπο του Κυβερνείου του στο μοναστήρι Smolny στο Λένινγκραντ με κλασικιστική τεχνοτροπία και δωρικές κολόνες, που τώρα εκφράζουν την Κομμουνιστική Επανάσταση⁷. Ο Στάλιν λίγο αργότερα θα γεμίσει τις πόλεις της Σοβιετικής Ένωσης με κλασικιστικά δημόσια κτίρια, «παλάτια» για το λαό, όπως τα όνόμασε. Ιδεολογικό στήριγμα γι' αυτήν την απρόσμενη όπισθοδρόμηση είναι τα λόγια του Μάρξ ότι «μετά τους αρχαίους Έλληνες, ή Τέχνη δεν έφθασε ψηλότερα...» ή ακόμα ότι είναι ζήτημα «...αν θα υπάρξουν ξανά τόσο εύτυχεις όροι για την Τέχνη». Ο κομισάριος Anatoli Lunatscharski⁸, όπαδός της Μοντέρνας Τέχνης μέχρι τότε, εισηγείται αυτή τη στρόφη της κομμουνιστικής αρχιτεκτονικής επί Στάλιν, αφού, όπως γράφει, ή «πελώρια συνέχεια και διάρκεια της αισθητικής επίδρασης της αρχαίας ελληνικής τέχνης» είναι εκείνο που τώρα έμπνέει και τον επαναστατημένο ρωσικό λαό.

*

* *

7. Πρβλ. A. M. Vogt, *όπ. π.*, σελ. 233, εικ. 90. Επίσης, Μεγάλη Σοβιετική Έγκυκλοπαίδεια, έκδοση τρίτη, τόμος 31, Αθήνα, 1978, σελ. 613 κ. εξ.

8. A. Lunatscharski, *Vom Erbe der Klassiker* (1930), στό: *Das Erbe*, 1965, σελ. 5 και 6, και A. Vogt, *όπ.π.*, σελ. 235-236.

Στό πλαίσιο αυτό της εύρυθμης προβληματικής που χαρακτηρίζει το φαινόμενο του Κλασικισμού στη Νεώτερη περίοδο από τη Βιομηχανική Έπανάσταση και μετά, θα πρέπει να εντάξουμε και την ελληνική περίπτωση. Ο Κλασικισμός στην Ελλάδα συνδέεται με την Έπανάσταση του 1821 και πρέπει να θεωρηθεί ως η αρχιτεκτονική μετεπαναστατική έκφραση του επαναστατημένου ελληνικού έθνους στα γεωγραφικά όρια του νεοϊδρυμένου ελληνικού κράτους. Έπομένως, γενεσιουργός αιτία του είναι το επαναστατικό γεγονός, το οποίο οδήγησε τη Νεοελληνική Αρχιτεκτονική από την αξιολογη⁹ σε οικιστικά επιτεύγματα Μεταβυζαντινή αρχιτεκτονική οντολογία και μορφολογία του κατοικείν, που επιβίωνε ομαλά μέχρι τότε, στη μίμηση της Κλασικής περιόδου ταυτιζόμενης με την άνθηση της Δημοκρατίας, που αναβιώνει τώρα δραστικά ως Κλασικιστική τεχνοτροπία. Λιγότερο σημαντική είναι η αντίφαση της έλευθ Θεού βασιλείας με την όποια ήλθε η νέα «δημοκρατική» τεχνοτροπία, με τον Όθωνα. Ο Κλασικισμός γνωρίζει αρχικά εύρυθμη

9. Είναι ασφαλώς γεγονός αναντίρρητο ότι η μέχρι την ελληνική επανάσταση αρχιτεκτονική του ελληνικού χώρου χαρακτηρίζεται από μια ανερχόμενη δυναμική μορφολογία και τυπολογία με απαιτήσεις, στηριζόμενη στο ανάλογο κοινωνικο-οικονομικό πλαίσιο: οικονομικά οι συνθήκες φαίνονται θετικές και συνεχώς βελτιώνονται. Ήδη από το τέλος του 18^{ου} αιώνα σημειώνεται η «αύγη του ελληνικού καπιταλισμού», όπως χαρακτηρίστηκε και η ανάπτυξη του εμπορίου και των θαλάσσιων μεταφορών, δραστηριότητες στις οποίες οι έλληνικοί πληθυσμοί έχουν να δείξουν σημαντική συμμετοχή. Τόσο στη Νότια Ελλάδα σε πόλεις και νησιά, όπως στη Δημητσάνα, στο Γαλαξίδι, στο Ναύπλιο, στις Σπέτσες, Ίδρα και Σύρα ή στα Ψαρά, όσο και στο Κεντρικό και Βορειοελλαδίτικο χώρο (Πήλιο, Άγυιά, Θεσσαλονίκη, Καστοριά, Μοσχόπολη, Κοζάνη, Μέτσοβο, Γιάννενα, Αμπελάκια, Σιάτιστα και άλλου), οι εύρωστες οικονομικές συνθήκες είναι και μέσα από την αρχιτεκτονική τους φανερές. Σχετικά με την οικονομική παράμετρο της παραδοσιακής αρχιτεκτονικής επιδιώκεται να υποδειχθεί η σχέση «που υπάρχει ανάμεσα στις οικονομικές δομές και στην οργάνωση του οικισμένου χώρου, ανάμεσα σ'αυτές και στους τύπους των οικονομικών δραστηριοτήτων» στην περίοδο που σημειώνεται «η αύγη του ελληνικού καπιταλισμού» τον ιη' αιώνα, μάλιστα στην τελευταία του τριακονταετία, ακόμη και στις δύο πρώτες δεκαετίες του επόμενου. Για τα παραπάνω, πρβλ. Σπ. Ι. Ασδραχά, *Το κοινωνικοοικονομικό πλαίσιο της παραδοσιακής αρχιτεκτονικής, οι οικονομικές προϋποθέσεις*, στο «Ελληνική παραδοσιακή αρχιτεκτονική», Μέλισσα, τόμ. Α', Αθήνα, 1982, σελ. 14 κ. έξ. Επίσης, εύρύτερες σχετικές διαπιστώσεις υπάρχουν στην «Ιστορία του Ελληνικού Έθνους», τόμ. ΙΒ', Αθήνα, 1975, σελ. 8 κ. έξ. Βλέπε ακόμα: Γ. Π. Λάββα, *Αρχιτεκτονική και Πολεοδομία 1830-1981*, στο «Ελλάδα, Ιστορία και Πολιτισμός», έκδ. Παγκόσμια Σύγχρονη Παιδεία-Μαλλιάρης, Θεσσαλονίκη, 1983, σελ. 187 κ. έξ.

άποδοχή στον αστικό ή περιαστικό χώρο, αποπνέοντας σε όρισμένα παραδείγματα το άρωμα της διαλεκτικής σχέσης ανάμεσα στην ανθρώπινη και τη φυσική κλίμακα, το τοπίο και το ελληνικό φως. Κορυφαίο αρχιτεκτονικό σύνολο αυτής της ποιότητας σε πανευρωπαϊκό επίπεδο είναι ασφαλώς η «αθηναϊκή τριλογία», το Πανεπιστήμιο, η Βιβλιοθήκη και η Ακαδημία, με το κτίριο της Ακαδημίας στην πρώτη θέση και τ' άλλα σωζόμενα ακόμα κλασικιστικά κτίρια της Αθήνας, όπως το Πολυτεχνείο, το Άρσάκειο, ή οικία Μελά, το Ίλιου Μέλαθρον, το Γερμανικό Αρχαιολογικό Ίνστιτούτο, για ν' αναφέρω μόνο μερικά. Μ' αυτήν την έννοια η Έπανάσταση του 1821 αποτελεί και στην αρχιτεκτονική σημαντικό γεγονός της γενικότερης ευρωπαϊκής ιστορίας ¹⁰.

*
* *

Σκιαγραφήσαμε με συντομία το φαινόμενο του Κλασικισμού των δύομισυ τελευταίων αιώνων στην Αρχιτεκτονική, θίγοντας το κοσμοθεωρητικό και ιδεολογικό του περιεχόμενο, αφού το δημιουργικό και καλλιτεχνικό του υπόβαθρο περιορίζεται μάλλον στο επίπεδο της δεξιότεχνης ή μη αντιγραφής του πρωτότυπου και αυθεντικού, που είναι το Κλασικό πρότυπο. Όλοι μας νιώθουμε ότι και το καλλίτερο κλασικιστικό δημιούργημα, όπως το αναφερθέν κτίριο της Ακαδημίας μας, δεν είναι παρά η ανταύγεια της αρχιτεκτονικής Περίκλειας δημιουργίας της Αθηναϊκής Ακρόπολης. Αυτή η καλλιτεχνικά υποτακτική νομοτέλεια της Κλασικιστικής απέναντι στην Κλασική Αρχιτεκτονική, αποτέλεσε και την αιτία της σύντομης παρουσίας του στο εικαστικό γίγνεσθαι των τελευταίων, εκρηκτικών σε καλλιτεχνικά ρεύματα, αιώνων, τόσο στην Ελλάδα όσο και στο εξωτερικό. Και κάτι ακόμα πολύ αρνητικό και απαξιώτικό: η κατάχρηση και η διαστρέβλωση του ιδεολογικού αυτού αρχιτεκτονικού ενδύματος της αρχαίας Δημοκρατίας από ολοκληρωτικά καθεστώτα, ιδιαίτερα του 20^{ου} αιώνα, όπως ο Φασισμός, ο Ναζισμός ή και ο Σταλινισμός και κοντά σ' αυτά και οι καλλιτεχνικά στείρες δικτατορίες της 4^{ης} Αυγούστου και της 21^{ης} Απριλίου στη χώρα μας. Όπως ξέρουμε, και αυτά τα καθεστώτα επιχείρησαν να εκφραστούν αρχιτεκτονικά με αρχαίες κολόνες, αετώματα και συμμετρίες, για να αποκρύψουν τα αντιδημοκρατικά τους κηρύγματα.

10. πρβλ. Κ. Σβολόπουλου, *οπ. π.*, σελ. 16.

*
* *

Μετά από τόσες και τέτοιες χρήσεις της αρχαίας αρχιτεκτονικής της Δημοκρατίας, ίσως είναι η στιγμή για την ιστορική έρευνα, να θέσει μερικά καιρία ερωτήματα: Ήταν άραγε όρδη ή εϋστοχη, μιὰ παρόμοια ανάγνωση της ὄλης αρχαίας αρχιτεκτονικής ἀπὸ τὴ Νεώτερη ἐποχὴ; Ἡ συγκεκριμένη δηλαδὴ ἐπιλογή τοῦ κλασσικοῦ ρεπερτορίου ἀπὸ κίονες, ἀετώματα, ἀνδῆμια, σίμες, μετόπες καὶ τρίγλυφα εἶναι πράγματι τὸ δημιουργημὰ τῆς Δημοκρατίας στὴν Ἀρχαιότητα; Μ' ἄλλα λόγια, ἡ προσφορὰ τῆς Δημοκρατίας στὴν ἀρχιτεκτονικὴ ἐκφράζεται πραγματικὰ μὲ τὴν κλασσικὴ μόνον μορφολογία ἢ τοῦτο γίνεται καὶ μὲ ἄλλες κατακτήσεις, λιγότερο καλλιτεχνικές, ἢ μὲ ἐπιτεύγματα τοῦ Ε' αἰῶνα π.Χ., ποὺ πραγματικὰ ἀφοροῦν σὲ ὅλα τὰ μέλη μιᾶς δημοκρατικῆς κοινωνίας, μὲ ἐπιτεύγματα δηλαδὴ, ποὺ ἐπιτρέπουν ἴσα δικαιώματα καὶ ἀπολαύσεις στὸ σπίτι καὶ στὴν πόλη ἐνὸς δημοκρατικοῦ πολιτεύματος; Ὅλοι μας ξέρουμε, ὅτι ἡ ἀρχαιοελληνικὴ ἀρχιτεκτονικὴ μορφολογία, μὲ τὴν ὁποία ἡ Νεώτερη ἐποχὴ φαίνεται νὰ σηματοδοτεῖ τὴ Δημοκρατία, ξεκινᾷ μερικὸς αἰῶνες νωρίτερα, καὶ ὄχι μὲ τὴν πρώτη ἐμφάνιση τῆς Δημοκρατίας στὴν Ἀθήνα. Ἀποτελεῖ ἡ ἀρχιτεκτονικὴ αὐτὴ μορφολογία μιὰ καθαρὰ ἐξελικτικὴ καλλιτεχνικὴ διαδικασία ἀπὸ τὰ ἀρχαῖα χρόνια μέχρι τὴ Ρωμαϊκὴ κατάκτηση, γνωρίζοντας τὸ ἀποκορύφωμά της μὲ τὰ κλασσικὰ ἔργα τῆς Ἀθηναϊκῆς Ἀκρόπολης καὶ ἄλλων ἐλληνικῶν περιοχῶν. Μ' ἄλλα λόγια ἐμφανίζεται μὲ τὴ νομοτέλεια ἐνὸς καλλιτεχνικοῦ γίνεσθαι μὲ πρῶμη, ἢ ἀρχαϊκὴ φάση, μὲ ἀκμὴ ἢ κορύφωση στὴν κλασσικὴ καὶ μὲ ὕστερη φάση στὴ συνέχεια μὲ φαινόμενα παρακμῆς καὶ μεταλλαγῆς. Στὴν πορεία αὐτοῦ τοῦ γίνεσθαι γεννιέται ἡ Δημοκρατία, ὡς πολιτικὸ σύστημα καὶ ἀναδεικνύεται ἀρωγός, ὄχι δημιουργός, αὐτῆς τῆς καλλιτεχνικῆς κοσμογονίας κυρίως μὲ τὸν Περικλῆ, ὁ ὁποῖος μὲ τὸ πελώριο οἰκοδομικὸ του πρόγραμμα ἐκπέμπει μὲσω τῆς τέχνης, ὄχι τόσο δημοκρατικὰ ὅσο «πολιτικὰ μηνύματα, ὅπως τὸ μεγαλεῖο, ἡ δύναμη, ὁ πλοῦτος καὶ ὁ πολιτισμὸς τῆς πόλεως τῶν Ἀθηνῶν»¹¹. Δὲν μοιράζει δηλ. μὲ ἰσονομία αὐτὰ τὰ ἀγαθὰ καὶ στοὺς συμμάχους, μὲ τὰ χρήματα τῶν ὁποίων μετατρέπει τὴν Ἀθήνα, κατὰ τὸν Πλούταρχο, σὲ «Σχολεῖο τῆς Ἑλλάδος», γιὰ νὰ κατηγορηθεῖ μάλιστα

11. Πρὸβλ. Μ. Β. Σακελλαρίου, Ἀθηναϊκὴ Δημοκρατία, Ἡράκλειο, Πανεπιστημιακὸς ἐκδόσεις Κρήτης, 1999, σελ. 529 κ. ἔξ.

ἀπὸ τοὺς ἴδιους τοὺς συμπατριῶτες καὶ ἀντιπάλους του, ὅτι «προσβάλλει τοὺς Ἕλληνας» καὶ ὅτι «συμπεριφερόταν σὰν τύραννος, οἰκαιοποιούμενος ἓνα κεφάλαιο πὺν προσιζόταν γιὰ τὴν ἄμυνά τους». Καὶ ἐδῶ φαίνεται ὅτι ἡ χρῆση μιᾶς καλλιτεχνικῆς κορυφώσης χρησιμοποιεῖται ἀνάλογα μὲ τις πολιτικὲς δοξασίες τῆς ἐποχῆς. Τὰ μέλη τοῦ τότε ἀθηναϊκοῦ δήμου τὴν ἐρμηνεύουν κατὰ τὸ δοκοῦν. Ἄλλα μέλη θετικὰ καὶ ἄλλα ὡς εὐτελεῖ πολιτικὸ στόχο: «νὰ χρυσώνει» δηλ. ὁ ἀντίπαλός τους Περικλῆς «καὶ νὰ καλλωπίζει τὴν πόλη, σὰν μιὰ φαντασμένη γυναίκα, μὲ πολύτιμους λίθους καὶ ἀγάλματα καὶ ναοὺς πὺν κόστιζαν πολλὰς χιλιάδες ταλάντων»¹².

*
* *

Ἄς ἐπανέλθουμε ὅμως στὸ ἐρώτημά μας: ἐπέδρασε ἄραγε ἡ πρώτη ἐμφάνιση τῆς Δημοκρατίας στὴ δημιουργία ἐνὸς νέου πλαισίου οἰκιστικῆς ὁργάνωσης καὶ ἀρχιτεκτονικῆς, ἀνάλογου μὲ τὸ πλαίσιο τῆς ἔννοιας τῆς ἰσονομίας σὲ πολιτικὰ δικαιώματα τῶν πολιτῶν τῆς ἀθηναϊκῆς κοινωνίας ἀπὸ τὸ 508/7 π.Χ. καὶ μετὰ;

Ἔχω τὴν αἴσθηση ὅτι αὐτὴ ἡ πολυσήμαντη ἔννοια τῆς ἰσονομίας ἀποτελεῖ καὶ γιὰ τὴν ἀρχιτεκτονικὴ τῆς ἐποχῆς ἐκεῖνης τὸ κλειδί γιὰ νὰ ἐντοπίσουμε τὴν πραγματικὴ προσφορὰ τῆς Δημοκρατίας πρὸς τὴν τότε κοινωνία τῶν πολιτῶν.

Ἡ πρώτη ἐμφάνιση τῆς ἔννοιας «ἰσονομία» ἐντοπίζεται βέβαια αἰῶνες πρὶν καὶ ἔξω ἀπὸ τὴν ἐλληνικὴ πολιτικὴ σκέψη. Τὴν συναντᾶμε στὴ Βίβλο μὲ ἀναφορὰ στὰ γεγονότα τῆς Ἐξόδου (12, 49) τοῦ 13^{ου} αἰ. π.Χ. τῶν Ἑβραίων ἀπὸ τὴν Αἴγυπτο καὶ στὴ ρύθμιση τῶν δικαιωμάτων καὶ ὑποχρεώσεων συμμετοχῆς στὸ Πάσχα. Ἐκεῖ, λοιπόν, ὁρίζεται ὅτι «νόμος εἷς ἔσται τῷ ἐγχωρίῳ καὶ τῷ προσελθόντι προσηλύτῳ ἐν ὑμῖν», δηλ. «ὁ ἴδιος νόμος θὰ ἰσχύει καὶ γιὰ τὸν Ἰσραηλίτη καὶ γιὰ τὸν ξένο πὺν κατοικεῖ μαζί σας»¹³. Στὴν ἀρχαία ἐλληνικὴ Γραμματεία πάντως συμπίπτει μὲ τὴν ἐδραίωση τῆς Δημοκρατίας, δηλ. γύρω στὸ 500 π.Χ. καὶ προέρχεται ἀπὸ τὸν Ἀλκιμαῖονα τὸν Κροτωνιάτη, ἰατρὸ καὶ φιλόσοφο, στὸ σύγγραμμά του «Περὶ φύσεως»¹⁴, σχετικὸ μὲ τὴν ὑγεία τοῦ

12. Μ. Β. Σακελλαρίου, *ὅπ. π.*, σελ. 533, 534.

13. Πρὸς βλ. Ἑλληνικὴ Βιβλικὴ Ἐταιρεία, Ἡ Ἁγία Γραφή, Ἀθήνα, 1997, σελ. 85.

14. Βλ. Δ. Λυπουρλής, Ἱπποκρατικὴ ἰατρικὴ. Ὀρκος, περὶ ἱερᾶς νούσου, Περὶ ἀέρων ὑδάτων τόπων, Προγνωστικὸν (εἰσαγωγὴ, κείμενο-μετάφραση, σημειώσεις), Θεσσαλονίκη,

άνθρωπινου οργανισμού. Η υγεία, κατά τὸν Ἀλκμαίωνα, ἐπιτυγχάνεται μὲ τὴν ἰσονομία τῶν δυνάμεων, ἢ «τὴν ἰσορροπία ἀντιθέτων στοιχείων ἢ ποιοτήτων», ὅπως π.χ. ψυχροῦ καὶ θερμοῦ, ὑγροῦ καὶ ξηροῦ καὶ ἄλλων παρόμοιων ἀντίθετων δυνάμεων. Ἡ ἐπικράτηση τοῦ ἐνὸς ἀπὸ τὰ δύο, ἡ «μοναρχία», εἶναι ἡ αἰτία τοῦ γενεᾶ τὴν ἀρρώστια. Ἀνάλογες παρατηρήσεις καὶ πορίσματα «Περὶ φύσεως» διατυπώνουν, ὅπως γνωρίζουμε, οἱ Ἴωνες φιλόσοφοι Θαλῆς, Ἀναξίμανδρος καὶ Ἀναξίμενης, προσπαθώντας νὰ ἐρμηνεύσουν φυσικὰ φαινόμενα. Ὁ σύγχρονος περίπου τοῦ Ἀλκμαίωνα, ὁ Κλαζομένιος Ἀναξαγόρας, θὰ γίνῃ ὁ δάσκαλος τοῦ Περικλῆ στὴν Ἀθήνα, συνεργαζόμενος μὲ τοὺς Δημοκρατικούς καὶ μεταφέροντας τίς ἰδέες του γιὰ μιὰ νέα, ἐκκλαπτόμενη τότε ἐπιστήμη, τὴ «μετεωρολογία»¹⁵ ἢ «ἀστρονομία», ἡ ὁποία μελετᾶ τὰ καιρικὰ καὶ κλιματικὰ φαινόμενα, ποὺ ἐντοπίζονται μεταξὺ «οὐρανοῦ καὶ γῆς», δηλ. τὰ «μετέωρα» (ἀπὸ τὴ ρίζα ἀήρ, μετ-ή-ορ-ος). Αὐτὴ του ἡ ἐνασχόληση σπάθηκε ἀργότερα βέβαια μοιραία γιὰ τὴν παραμονή του στὴν Ἀθήνα, ὅταν, ἀποκαλώντας τὸν ἥλιον «μύδρον διάπυρον» ἐκδιώχθη ἀπὸ τοὺς Ἀθηναίους τῆς ἀντιδημοκρατικῆς παράταξης, ὡς ἄθεος καὶ ἀσεβής.

Στὸ ἴδιο περίπου χρονικὸ σημεῖο μὲ τὴ δρομολόγηση τῆς Δημοκρατίας πρέπει ἐπίσης νὰ χρονολογηθεῖ καὶ ἓνα τμῆμα τοῦ κειμένου τῆς Ἰπποκρατικῆς Σχολῆς «Περὶ ἀέρων, ὑδάτων, τόπων», ὅπου φαίνεται νὰ συμπυκνώνονται φυσικὲς παρατηρήσεις καιρικῶν καὶ κλιματικῶν φαινομένων, ποὺ ἔχουν σχέση μὲ τὴν ἀνθρώπινη υγεία, ὄντας στὴν κυριολεξία οὐσιαστικὲς πολεοδομικὲς καὶ οἰκιστικὲς προδιαγραφές. Μὲ ἄλλα λόγια ὑποδηλώνουν οἱ ἐμπειρίες αὐτὲς στοὺς οἰκιστὲς καὶ τοὺς ἀρχιτέκτονες νέων οἰκισμῶν καὶ κατοικιῶν, τί πρέπει νὰ ἀποφεύγουν στὸ σχεδιασμό, γιὰ νὰ ζοῦν οἱ κάτοικοί τους σὲ οἰκιστικὸ πλαίσιο υγείας καὶ εὐημερίας. Ἄς ἀκούσουμε μερικὰ χαρακτηριστικὰ ἀποσπάσματα ἀπὸ τὸ Ἰπποκρατικὸ αὐτὸ κείμενο:

- «Μόλις ἓνας γιατρὸς φτάσῃ σὲ μιὰ πόλη μπορεῖ νὰ διαγνώσῃ τίς ἀρρώστιες τῶν κατοίκων ἀν ἐξετάσῃ μὲ προσοχὴ τὴ θέσῃ της: πῶς εἶναι προσανατολισμένη α) σὲ σχέση μὲ τοὺς ἀνέμους, β) σὲ σχέση μὲ τὴν ἀνατολή τοῦ ἡλίου. Γιατί δὲν ἔχει βέβαια τὴν ἴδια σημασία ἀν ἡ πόλις

1975, σελ. 35 κ. ἐξ., ὅπου ἐπιχειρεῖται μιὰ ἐξαιρετὴ ἀνάλυση καὶ σχολιασμὸς τῶν ἐν λόγῳ κειμένων.

15. Γιὰ τὸ περιεχόμενον τῆς ἐννοίας πρὸβλ. W. Capelle, *Μετεωρολογία*, *Philologus* 71, 1912, σελ. 428.

είναι στραμμένη πρὸς τὸ βορρᾶ ἢ πρὸς τὸ νότο, πρὸς τὴν ἀνατολή ἢ πρὸς τὴ δύση... Ἀκόμα τὸ νερό, νὰ δῆ τί ιδιότητες ἔχει... Ἀλλὰ καὶ τὸ ἔδαφος, εἶναι ἄραγε γυμνὸ καὶ στεγνὸ ἢ μήπως εἶναι πυκνοφυτεμένο καὶ ὑγρὸ, καὶ ὁ τόπος βρίσκεται σὲ κοίλωμα, ὅπου ἡ ζέστη δυσκολεύει τὴν ἀναπνοή, ἢ μήπως βρίσκεται σὲ μέρος ψηλὸ καὶ ψυχρὸ...». Ἀκόμα ὁ ἰατρὸς πρέπει νὰ μελετήσῃ «τὸ θέμα τῶν ἐποχῶν τοῦ ἔτους, νὰ δῆ τί εἶδους ἐπιδράσεις ἔχει τῆ δύναμη νὰ ἀσκεῖ ἢ καθυμιά τους... Ἐπειτα... οἱ ἄνεμοι, οἱ θερμοὶ καὶ ψυχροί, κατὰ κύριο λόγο οἱ ἄνεμοι ποὺ εἶναι κοινοὶ σὲ ὅλους τοὺς τόπους, ὕστερα ὅμως καὶ ἐκεῖνοι ποὺ ἐπιχωριάζουν στὸν κάθε συγκεκριμένο τόπο. Τέλος... τί ἐπίδραση μποροῦν νὰ ἀσκοῦν τὰ νερά...»¹⁶.

Ἄν αὐτὴ ἡ γενικὴ γνώση καὶ ἐμπειρία γιὰ τὴν περιβαλλοντικὴ ὑγεία καὶ εὐημερία ἀποτελεῖ τὸν θεωρητικὸ προβληματισμό, τὴν ἴδια ἀκριβῶς περιόδο ἐμφανίζεται στὴν Ἀθήνα, ἀπὸ τὴν Ἰωνία προερχόμενος, ὁ ἀρχιτέκτονας Ἴπποδάμος ὁ Μιλήσιος¹⁷, ποὺ τοῦ ἀποδόθηκε τὸ ὀμώνυμο ἀλλὰ παλαιότερο ἀπὸ αὐτὸν πολεοδομικὸ σύστημα τοῦ καννάβου, τὸ περίφημο «Ἴπποδάμειο», τῶν ἴσων οἰκοδομικῶν τετραγώνων μὲ τοὺς ὀριζόντιους καὶ κάθετους δρόμους. Τὸ ἐνδιαφέρον εἶναι ὅτι σὲ πρόσφατες δημοσιεύσεις ἐγκρίτων γερμανῶν ἐρευνητῶν¹⁸ ἡ γεωμετρικὴ ἰσότητα τῶν οἰκοπέδων-νησίδων τοῦ καννάβου θεωρήθηκε ὡς «δημοκρατικὴ ἰσομοιρία», τόσο τοῦ ἀστικοῦ χώρου μὲ τὴν κατοικία ὅσο καὶ τῆς

16. Δ. Λυπουρλής, ὅπ. π., σελ. 195.

17. Γιὰ τὴν προσωπικότητα τοῦ Ἴπποδάμου τοῦ Μιλήσιου ὑπάρχει ἐκτεταμένη βιβλιογραφία. Πρὸς. P. B. Falciati, Ippodamo di Mileto, Architetto e Filosofo, una ricostruzione filologica della personalita, Firenze, 1982, ὅπου καὶ τὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς νεώτερης βιβλιογραφίας καὶ τῶν ἀρχαίων πηγῶν. Οἱ κυριότερες θέσεις τῆς ἐρευνας γιὰ τὴν πολυσυζητημένη αὐτὴ προσωπικότητα συζητοῦνται στὸ: J. Szidat, Hippodamus von Milet, Bonner Jahrbuecher, Band 180, 1980, σελ. 31-44. Ἡ ιδιότητά του ὡς «Μετεωρολόγος» ἐπιχειρεῖται νὰ σκιαγραφηθεῖ στὸ: Γ. Π. Λάββα, Ὁ Ἴπποδάμος ὁ Μιλήσιος καὶ οἱ φυσιολογικὲς παράμετροι τῆς κλασικῆς κατοικίας, Πρακτικὰ τοῦ XII Διεθνoῦς Συνεδρίου Κλασικῆς Ἀρχαιολογίας, Ἀθήνα, 4-10/9/1983, τόμ. Δ', 1988, σελ. 112-118.

18. Πρὸς. τὴ μνημειώδη ἔκδοση: W. Hoepfner - E. L. Schwandner, Haus and Stadt im klassischen Griechenland, D. A. I., Deutscher Kunstverlag, Μόναχο, 1986, καὶ ἐπίσης τὰ Πρακτικὰ τοῦ Συμποσίου: Demokratie und Architektur, Der hippodamische Staedtebau und die Entstehung der Demokratie (17-19, Juli 1987 herausg. Von Wolfgang Schuller, Wolfram Hoepfner und E. L. Schwandner), 1989, Deutscher Kunstverlag στὴ σειρά: Wohnen in der klassischen Polis, Band II, ὅπου συζητεῖται ἐκτενῶς τὸ θέμα «Δημοκρατία καὶ Ἀρχιτεκτονική».

περιαστικής γῆς, ὡς ἀποτέλεσμα δηλ. τῆς δημοκρατικῆς ἀρχῆς τῆς ἰσότητος τῶν πολιτῶν. Αὐτὴ βέβαια ἢ ἐρμηνεῖα εἶναι, ὅπως εὐκόλα μπορεῖ νὰ τεκμηριωθεῖ ἀπὸ τὶς ἀρχαῖες πηγές, ἐξωπραγματικὴ, ἀφοῦ ἀκόμα δὲν ἔχει βρεθεῖ σύστημα ἀνθρώπινης κοινωνικῆς διαβίωσης, ὅπου νὰ ἔχει ἐφαρμοσθεῖ παρόμοια, ποσοτικὰ ἴση, κατανομὴ ὑλικῶν ἀγαθῶν. Ἄλλωστε ἰσότητα οἰκοπέδων σὲ μεταβαλλόμενο μέγεθος οἰκογενειῶν καὶ τυποποιημένες ἢ ἀκαμπτες κατόψεις σπιτιῶν, στὴν πραγματικότητα δὲν εἶναι κἀν δημοκρατικὰ ὀρθὰ μέτρα, ἂν σεβόμαστε τὶς ἀνισες ἢ διαφορετικὲς ἀνάγκες καὶ δυνατότητες κάθε ἀνθρώπινης προσωπικότητος.

*
* *

Ἄν προσέξουμε ἀκόμα τὶς ἀρχαῖες πηγές, θὰ διαπιστώσουμε ὅτι ὁ Ἴπποδάμος ὁ Μιλήσιος δὲν ἀναφέρεται μόνον ὡς πολεοδόμος ἢ ἀρχιτέκτων, ἀλλὰ καὶ ὡς μετεωρολόγος καὶ πολιτειολόγος¹⁹. Εἶναι δηλ. γνώστης τῆς νέας ἐπιστήμης τῆς «μετεωρολογίας», ποῦ προωθεῖ τὴν ὀρθὴ χωροθέτηση καὶ ὀργάνωση οἰκισμῶν καὶ κατοικιῶν ὡς πρὸς τὶς φυσιολογικὲς τοὺς παραμέτρους, γιὰ τὸ σύνολο τοῦ πληθυσμοῦ, ὅπως ἄρμοζε στὸ ἀθηναϊκὸ δημοκρατικὸ τότε σύστημα. Ἡ ἵδρυση τῆς νέας πόλης τοῦ Πειραιᾶ στὴ δεκαετία τοῦ 470 π.Χ. εἶναι ἡ πρώτη του εὐκαιρία νὰ δοκιμάσει ὄχι τὸν κἀνναβο, ὁ ὁποῖος εἶχε ἤδη χρησιμοποιηθεῖ πολὺ παλαιότερα σὲ ἀρχαῖκὲς πόλεις τῆς Μεγάλης Ἑλλάδος, ὅπως στὸ Μεταπόντιο καὶ στὴ Μίλητο τὴν πατρίδα του ἀπὸ ἄλλους, ἀλλὰ τὰ «μετεωρολογικὰ» πορίσματα, νέα ἐπιτεύγματα τῆς ἐλεύθερης ἔρευνας σὲ μιὰ δημοκρατικὴ πολιτεία.

Σὲ τί ὅμως συνίσταται ὁ «μετεωρολογικὸς προβληματισμὸς» ποῦ ἐντυπωσιάζει, ὅπως φαίνεται, τὴν περίοδο ἐκείνη, ἀλλὰ δημιουργεῖ ἀπὸ τοὺς πολιτικούς ἀντιπάλους τῶν δημοκρατικῶν καὶ ἀντιδράσεις καὶ σκώμματα; Ἄν σκεφτοῦμε ὡς σημερινοὶ πολεοδόμοι καὶ ἀρχιτέκτονες καὶ λάβουμε ὑπ' ὄψιν μας τὶς διαπιστώσεις τῶν ἱατρῶν, ποῦ περιέχονται στὸ ἀναφερθὲν ἤδη Ἴπποκρατικὸ κείμενο, αὐτὲς ἀφοροῦν στὸ λεγόμενο σήμερα προαρχιτεκτονικὸ στάδιο ἐκπόνησης

19. Ἡσύχιος, «Ἴπποδάμου νέμησις, τὸν Πειραιᾶ Ἴπποδάμος... ὁ καὶ μετεωρολόγος». Φώτιος, «... ἦν δὲ Ἴπποδάμος Εὐρυκόωντος Μιλήσιος ἢ Θούριος μετεωρολόγος...». Βλ. ἀντίστοιχα: Hesychii Alexandrini Lexikon (recensuit Mauricius Schmidt, vol. II, Adolf M. Hakkert), publ. Amsterdam, 1965, σελ. 366, καὶ Photius Lexikon (add. S. A. Naber), vol. I, Adolf M. Hakkert, publ. Amsterdam, 1965, σελ. 296. Εἶναι, νομίζω, ἐνδιαφέρον ὅτι καὶ οἱ δύο λεξικογράφοι ἀναφέρουν ὡς ιδιότητα τοῦ Ἴπποδάμου ἐκείνη τοῦ «μετεωρολόγου».

οικιστικῶν μελετῶν: δηλαδή ἀφοροῦν στὸ οἰκόπεδο, στὴ θέση του, στὶς συγκεκριμένες περιβαλλοντικές συνθήκες (μορφολογία καὶ σύσταση ἐδάφους, ἀνεμολογία, προσανατολισμὸς, ὑγρασία, ποιότητα καὶ ἐπάρκεια νερῶν κλπ.). Οὐσιαστικὰ πρόκειται γιὰ τὰ θεμελιακὰ στοιχεῖα τῶν φυσιολογικῶν παραμέτρων, δηλ. τὸ ἐδαφός, τὸν ἥλιο, τὸν ἀέρα καὶ τὸ νερό, καὶ τὶς σχέσεις τους, ἂν δροῦν δηλ. καὶ ἐπιδροῦν *ισόνομα* ἢ *ἄχι*, ὥστε νὰ δημιουργοῦν οἰκιστικὸ περιβάλλον, ποῦ προσφέρει *ὕγεια* καὶ *εὐημερία*, ὅπως θὰ γράψουν λίγο ἀργότερα ὁ Ἀριστοτέλης καὶ ὁ Ξενοφῶν. Ὁ πρῶτος σὲ μιὰ μόνο παράγραφο τῶν *Πολιτικῶν* του (1330a1b, *Οἰκονομικὸς* I, IV 134a, 25) καὶ σχετικὰ μὲ τὶς ἀπαιτήσεις γιὰ τὸν οἰκισμὸ ἀναφέρει τέσσερις φορές τὶς λέξεις *ὕγεια* καὶ *ὕγιενός*, ἐνῶ ἐκείνη τῆς ἀσφάλειας μόνον δύο. Γιὰ τὴν ἐπιμέρους κατοικία κυριαρχοῦν ἐπίσης οἱ ἔννοιες τῆς «*ὕγεια*», τῆς «*εὐημερία*», τοῦ «*ἡδέος*» καὶ τοῦ «*χρησίμου*». Ἄν πέρα ἀπὸ τὶς γραπτὲς πηγὲς στρέψουμε τὸ βλέμμα μας καὶ στὰ ἀνασκαφικὰ δεδομένα, θὰ διαπιστώσουμε πραγματικὰ μιὰ αἰσθητὴ διαφοροποίηση ἀνάμεσα στὸ προδημοκρατικὸ, ἀρχαϊκὸ σπίτι –ἀπὸ τὰ λίγα παραδείγματα ποῦ ξέρουμε– καὶ ἐκεῖνο τῆς κλασσικῆς περιόδου ὡς πρὸς τὴ γενίκευση μερικῶν χαρακτηριστικῶν. Αὐτὰ εἶναι π.χ. ἡ ἐμφάνιση τῶν αὐλῆς καὶ ἡ ὅλη ὀργάνωση τῶν δωματίων του γύρω ἀπὸ αὐτὸν τὸν κλειστὸ ὑπαίθριον καὶ ἡμιυπαίθριον χώρο. Ἀκόμα εἶναι γεγονός ἢ διαφοροποίηση τῶν δωματίων ποῦ βλέπουν πρὸς Ν. (ὕψηλότερα ἀπὸ τοὺς ἄλλους χώρους τὰ θέλουν οἱ γραπτὲς μαρτυρίες) καὶ ἐπίσης τὸ κοινὸ γνῶρισμα ὅλων σχεδὸν τῶν γνωστῶν ἀπὸ τὶς ἀνασκαφὲς σπιτιῶν (Πειραιῶς, Ὀλύνθου, Πριήνης, Μαρώνειας, Πέλλας κ. ἄ.), νὰ ἀνοίγει ὁ οἶκος, ὁ περισσότερο δηλ. χρησιμοποιούμενος χώρος πρὸς Ν. Τὰ νέα αὐτὰ ὀργανωτικὰ χαρακτηριστικὰ σχετίζονται ἄμεσα μὲ τὸν προσανατολισμὸς, τὸν ἀερισμὸς, τὴν ἀνεμοπροστασία, τὸν ἡλιασμὸ καὶ τὴν ἡλιοπροστασία καὶ γενικὰ μὲ τὴ δημιουργία ἐνὸς μικροκλίματος στοὺς χώρους τῆς κατοικίας τέτοιου, ὥστε ὁ ἐνοικὸς νὰ νιώθει, ὅπως λέει ὁ Ξενοφῶν, «*πάσας τὰς ὥρας ... ἡδιστα*»²⁰. Ἀπὸ τὰ γνωστὰ σχετικὰ παραδείγματα φαίνεται νὰ εἶναι ὁ Πειραιῶς²¹, ποῦ ἤδη ἀναφέρθηκε, ἢ πρώτη πόλη σχεδιασμένη ἀπὸ δημοκρατικὴ διακυβέρνηση, ὅπου ὁ «*μετεωρολόγος*» Ἴπποδάμος συμ-

20. Ἀναλυτικὴ περιγραφή ἀρχαίων πηγῶν καὶ ἀνασκαφικῶν παραδειγμάτων μπορεῖ νὰ βρεῖ ὁ ἀναγνώστης στὸ: Γ. Π. Λάββα, *Ὁ Ἴπποδάμος... ὅπ. π.*, καὶ ἐπίσης: Γ. Π. Λάββα, *Ἡ ἀρχιτεκτονικὴ τῆς Βορειοελλαδικῆς Παράδοσης*, Ἑλληνικὴ Παραδοσιακὴ Ἀρχιτεκτονικὴ, τόμ. 7^ο, Μακεδονία Α', ἐκδ. οἶκος «ΜΕΛΙΣΣΑ», Ἀθήνα, 1990, σελ. 10-24.

21. Σύμφωνα μὲ νεώτερα πορίσματα τῆς ἐρευνας, ἢ συμμετοχῆ τοῦ Ἴπποδάμου στὸν

βάλλει, ώστε να οργανωθεί με «μετεωρολογικές» προδιαγραφές. Μιά παρόμοια πιθανώς «ίσονομία» ή ισότητα έννοει ο Δημοσθένης²² έναν αιώνα αργότερα, όταν νοσταλγεί την πρώτη περίοδο της Δημοκρατίας στην Αθήνα, όπου το σπίτι των επιφανών Μιλτιάδη και Αριστείδη δεν διέφερε σε πολυτέλεια από εκείνο ενός μη επώνυμου γείτονά του.

*
* *

Αναφέρθηκε προηγουμένως το επεισόδιο με τον ορθολογιστή και φυσικό φιλόσοφο Αναξαγόρα και τους συντηρητικούς Αθηναίους. Φαίνεται ότι οι «μετεωρολόγοι» και οι ιδέες τους μετά από αυτό, έγιναν αντικείμενα διακωμώδησης ή υποτίμησης γενικά. Ο Εϋριπίδης²³, ο Πλάτων²⁴ και ακόμα και ο

πολεοδομικό σχεδιασμό του Πειραιά, ήταν εκείνη του μέλους της σχετικής επιτροπής. Πρβλ. J. S. Boersma, Athenian Building Policy from 561/0 to 405 B. C. (Groningen, 1970), σελ. 49: "...Hippodamos joined the commission as a member...". Ποιά όμως ήταν η αρμοδιότητά του ως μέλους της επιτροπής; Αν θελήσουμε να συνδυάσουμε τις υπάρχουσες πληροφορίες του Ίπποκρατικού κειμένου (βλ. Λυπουρλής, *οπ.π.*, σελ. 197 κ. εξ.), του Αριστοτέλη (Οικονομικός, I-VI, 6-8, 31) και του Ξενοφώντος (Απομνημονεύματα, III viii 8-10), τις σχετικές προδιαγραφές οικιστικού περιεχομένου («ύγεια», «εὐμερία», «ἡδεια καὶ χρῆσιμος οἰκισις»), ἐνδεχομένως μπορούμε να αποκρυπτογραφήσουμε την πραγματική του ιδιότητα. Αὐτὲς οἱ οικιστικὲς προδιαγραφὲς ἀναφέρονται στή νέα, ἐκκολαπτόμενη τότε ἐπιστήμη τῆς «μετεωρολογίας», πού καὶ ὁ Αἰριστοτέλης σημειώνει στὸ κείμενό του τὸ σχετικὸ μετὸν Ἰππόδαμο (Πολιτ. 1330b). Ἐφόσον ὁ τελευταῖος δὲν ἀναφέρεται πούθενά ὡς «γεωμέτρης», ἐνὼ χαρακτηρίζεται ὡς «μετεωρολόγος», κερδίζει ἔδαφος ἢ πιθανότητα νὰ εἶναι ὁ Ἰππόδαμος ὁ εἰδικὸς ἐγκέφαλος γιὰ τὸν σχεδιασμὸ μιᾶς πόλης ἀναφορικὰ μετὸ λεπτὸ καὶ περίπλοκο θέμα τῶν φυσιολογικῶν παραμέτρων ἢ τῆς «μετεωρολογίας». Σχετικὰ βλ. : Γ. Π. Λάββα, Ὁ Ἰππόδαμος..., *οπ. π.*, σελ. 117.

22. Δημοσθένης Ὀλυμπιακὸς 3, 24-27: «...ιδίᾳ δ' οὕτω σώφρονες ἦσαν καὶ σφόδρ' ἐν τῷ τῆς πολιτείας ἡδεῖ μόνοντες, ὥστε τὴν Αἰριστείδου καὶ τὴν Μιλτιάδου καὶ τῶν τότε λαμπρῶν οἰκίαν, εἴ τις ἄρ' οἶδεν ὑμῶν ὅποια πότ' ἐστίν, ἄρ᾽ τῆς τοῦ γείτονος οὐδὲν σεμνοτέραν οὖσαν...», The Loeb Classical Library, 1962(3), σελ. 56.

23. Εϋριπίδου, *Fragm.* 913: «...μετεωρολόγων δ' ἐκάς ἔρριψεν σκολιάς ἀπάτας...». *Tragicorum Graecorum Fragmenta recensuit Augustus Nack, Supplementum adiecit Bruno Snell, Georg Olms, Verlagsbuchhandlung, Hildesheim, 1964, [s. 1039], σελ. 16.*

24. Ὁ Πλάτων εἰρωνεύεται τὴ θεωρία τῶν μετεωρολόγων παίρνοντας ὡς παράδειγμα τὸν Ἀναξαγόρα, φίλο τοῦ Περικλή: «...πᾶσαι ὅσαι μεγάλαι τῶν τεχνῶν προσδέονται ἀδολεσχίας καὶ μετεωρολογίας φύσεως πέρι. Τὸ γὰρ ὑψηλόνουν τοῦτο καὶ πάντη τελεσιουργόν ἔοικεν

Ξενοφών²⁵ τούς σχολιάζουν σκωπτικά, θέλοντας να καυτηριάσουν ακρότητες ή να κολακεύσουν ένα συντηρητικό κοινό, που ένιωθε να του θίγουν τις άπλοϊκές παραστάσεις του για τούς θεούς, τὰ φυσικά φαινόμενα και τὰ ὑπεργήινα ἢ τὰ «μετέωρα» πράγματα. Χαρακτηριστικότερη εἶναι ἴσως ἡ διακωμώδησή τους ἀπὸ τὸν Ἀριστοφάνη στὶς *Νεφέλες* καὶ στὸς *Ὀρνιθες*. Τὸ σχετικὸ χωρίο τῶν *Ὀρνιθων* μᾶς ἐνδιαφέρει ἄμεσα, γιατί σχετίζεται ἄμεσα μὲ τὸν σχεδιασμὸ τῆς «Νεφέλοκοκκυγίας» καὶ ἔμμεσα μὲ τὴν ιδιότητα τοῦ Ἴπποδάμου. Ἡρωας ἐδῶ εἶναι ὁ ἀστρονόμος καὶ γεωμέτρης Μέτων, δηλ. «μετεωρολόγος» κι αὐτός, ὅπως κι ὁ Ἴπποδάμος. Μέχρι τώρα ἡ ἔρευνα κατανοοῦσε αὐτὸ τὸ χωρίο ὡς σάτιρα τοῦ πολεοδομικοῦ σχεδίου ὡς πρὸς τὴ γεωμετρικὴ του χάραξη, ἐνῶ τὸ νόημά του φαίνεται νὰ εἶναι εὐρύτερο: συγκεκριμένα, ὁ Ἀριστοφάνης βάζει τὸν Μέτωνα «νὰ γεωμετρήσει τὸν ἀέρα», «Γεωμετρήσαι βούλομαι τὸν ἀέρα» (*Ὀρνιθες* 995), πὺ κατὰ τὴ γνώμη μου συνιστᾷ ἕνα ἰδιοφυὲς λογοπαίγνιο, ὅπου ἀναμιγνύεται ἡ *π ο λ ε ο δ ο μ ί α*, δηλ. ὁ ἀέρας ὡς ἐναέριος χώρος, ἐπάνω στὸν ὅποιο θὰ κτισθεῖ ἡ *Νεφέλοκοκκυγία*, καὶ ἡ *μ ε τ ε ω ρ ο λ ο γ ί α*, δηλ. ἡ «γεωμέτρηση» τῶν ἀνέμων ἢ, μὲ ἄλλα λόγια, ἡ χωροθέτηση τῆς πόλης ὡς πρὸς τοὺς ἀνέμους. Τὸν βάζει ἀκόμα νὰ φτιάξει μιὰ «κυκλοτετράγωνη», «ὁ κύκλος γέννηται τετράγωνος» (*Ὀρνιθες* 1005), ἔτσι ὥστε «καὶ σὰν ἀπὸ ἀστέρι, πὺ τὸ ἴδιο εἶναι στρογγυλό, νὰ ξεκινοῦν ἀπὸ παντοῦ μὲ ὀρθὴ γωνία λαμπερὲς ἀκτίνες», «ὥσπερ δ' ἀστέρος, αὐτοῦ κυκλοτεροῦς ὄντος, ὀρθαὶ πανταχῇ ἀκτίνες ἀπολάμπουσιν» (*Ὀρνιθες* 1007-8), ἕνα ἀκόμα εὐρηματικὸ λογοπαίγνιο σχετικὸ μὲ τὸν ἡλιασμὸ τῆς νέας πόλης. Τέλος καὶ ἡ παρατήρησή του σχετικὰ μὲ τὴ μορφή τοῦ ἀέρα, ἐπάνω στὸν ὅποιο θὰ κτισθεῖ ἡ *Νεφέλοκοκκυγία* («ὁ ἀέρας, βλέπεις, εἶναι στὸ σχῆμα

ἐντεῦθεν πόθεν εἰσιέναι. ὁ καὶ Περικλῆς πρὸς τῷ εὐφύης εἶναι ἐκτήσατο. Προσπεσὼν γάρ, οἶμαι, τοιοῦτῳ ὄντι Ἀναξαγόρα, μετεωρολογίας ἐμπλησθεὶς καὶ ἐπὶ φύσιν νοῦ τε καὶ ἀνοίας ἀφικόμενος, ὢν δὴ πέρι τὸν πολὺν λόγον ἐποιεῖτο Ἀναξαγόρας, ἐντεῦθεν εἴλικυεν ἐπὶ τὴν τῶν λόγων τέχνην τὸ πρόσφορον αὐτῆ...». Βλ. Πλάτωνος Φαῖδρος, 270, The Loeb Classical Library, 1957, σελ. 546.

25. Ὁ Ξενοφών παραδέτει τὶς ἀπόψεις τοῦ Σωκράτη (Ἀπομνημ. IV, vii, 6-7), οἱ ὁποῖες, ὅπως καὶ στὸν Πλάτωνα, εἶναι ἀπορριπτικὲς γιὰ τὴν ἐνασχόληση μὲ τὴ μετεωρολογία. «...ὄλως δὲ τῶν οὐρανίων, ἢ ἕκαστα ὁ θεὸς μηχανᾶται, φροντιστὴν γίγνεσθαι ἀπέτρεπεν... κινδυνεῦσαι δ' ἂν ἔφη καὶ παραφρόνησαι τὸν ταῦτα μεριμνῶντα οὐδὲν ἤττον ἢ Ἀναξαγόρας παρεφρόνησεν ὁ μέγιστος φρονήσας ἐπὶ τῷ τὰς τῶν θεῶν μηχανὰς ἐξηγεῖσθαι...». Βλ. Ξενοφώντος Ἀπομνημονεύματα, The Loeb Classical Library, 1959, σελ. 348-350.

ὀλόκληρος πάνω κάτω σὰν γάστρα», «αὐτίκα γὰρ ἀήρ ἐστι τὴν ἰδέαν ὅλος κατὰ πνιγέα μάλιστα» (Ὅρνιθες 100-1), δηλ. ὄχι ἐπίπεδος, δὲν μπορεῖ νὰ μὴν συσχετίζεται μὲ τὶς προδιαγραφές τῶν «μετεωρολόγων» γιὰ τὴν ἐπιλογή τῆς κατάλληλης μορφῆς ἐδάφους γιὰ τὴν ἴδρυση μιᾶς νέας πόλης²⁶.

Ὁ ἀέρας, ὁ ἥλιος, ἡ μορφή τοῦ ἐδάφους (ὁ τόπος) εἶναι μαζί μὲ τὸ νερὸ θεμελιακὰ στοιχεῖα, ἀπὸ τὴ σωστὴ ἐπιλογή, συσχέτιση καὶ ποσολογία τῶν ὁποίων ἐξαρτᾶται ἡ ὑγίεια στὸν οἰκισμὸ καὶ τὴν κατοικία, ὅπως εἶδαμε. Παρὰ τὴν ὅποια κριτικὴ ἢ διακωμώδηση, τὸ μοντέλο αὐτὸ οἰκιστικῆς ὀργάνωσης ἀποτελεῖ ἀπὸ τότε διαχρονικὸ, ὄντολογικὸ, ὄχι μορφολογικὸ, ἀρχιτεκτονικὸ πλαίσιο. Οἱ προδιαγραφές του θὰ ριζώσουν ὡς πρακτικὲς ἐμπειρίες καὶ θὰ ἐπιβιώσουν μὲ ποικίλες ἀρχιτεκτονικὲς μορφές μέχρι καὶ τὸν 19^ο μ.Χ. αἰῶνα στὸν ἐλληνικὸ χῶρο. Χαρακτηριστικὲς εἶναι οἱ λεγόμενες «Ἐκφράσεις»²⁷ τῶν Βυζαντινῶν χρόνων, ὅσες περιγραφές δηλαδὴ σώζονται γιὰ μιὰ πλειάδα πόλεων, ὅπου τονίζεται ἡ «ἰσοροπία» τῶν θερμοκρασιῶν, τὸ κυρτούμενον ἐδαφός (καὶ ὄχι ἡ ἀπορριπτόμενη ἀπὸ τὸν Ἴπποκράτη «ἐγκοιλὸς καὶ πνιγηρὴ γῆ»), «ἢ τῶν ἀέρων κράσις» ἢ «ἢ τῶν ἀέρων εὐκрасία» καὶ ἀκόμα πόλις «ἀέρων πνοαῖς εὐκράτοις ἐγκοσμουμένη», ἢ τὸ «διειδές (=διάφανο) καὶ πότιμον ὕδωρ».

Μιὰ σωζόμενη ἐπιβίωση τῆς διαχρονικῆς αὐτῆς ἐμπειρίας, ποὺ τὸ πρῶτον ἐμφανίζεται στὸν 5^ο π.Χ. αἰῶνα τῆς ἀθηναϊκῆς δημοκρατίας, εἶναι οἱ πολεοδομικοὶ πρακτικοὶ κανόνες τοῦ Ἡπειρώτη Γεωργίου Γαζῆ, τοῦ ἔτους 1847 μ.Χ. Πρόκειται γιὰ τὴν περιγραφή τῆς μεταφορᾶς ἐνὸς οἰκισμοῦ, τοῦ Δελβινακίου τῆς Ἡπείρου, σὲ ἄλλο μέρος ἀπὸ ἔλλειψη νεροῦ. Αναφερόμενος, λοιπόν, ὁ Γαζῆς σὲ ὑπάρχοντα παραδείγματα μὲ σωστὴ χωροθέτηση, προτείνει νὰ ἐξετασθοῦν οἱ νέες ὑποψήφιες θέσεις γιὰ τὴ μεταφορὰ τοῦ Δελβινακίου μὲ κριτήρια τὴν ποιότητα τῶν νερῶν, τὰ «προσηλιακὰ χωράφια καὶ τὶς λακκιαῖς», τὸν κατήφορον (=ἐπικλινὲς δηλ. ἐδαφός), ὅπου μποροῦν νὰ χωροθετηθοῦν οἱ κατοικίες, ἐνῶ οἱ κεντρικὲς λειτουργίες (ἐκκλησία, σχολεῖο, ἐργαστήρια, ἀρχεῖα κλπ) εἶναι σκόπιμο νὰ τοποθετηθοῦν εἰς «ἰσάδιον» (=ἐπίπεδο χῶρο) ἀνάμεσα στοὺς μαχαλάδες, δημιουργώντας ἔτσι τὸ μεσοχῶρι (=τὸ κέντρο). Ἔτσι τὸ χωρίο θὰ ἀποκτήσει καὶ πάλι ὅ,τι εἶχε καὶ πρὶν, ἀφοῦ «οἱ πρῶτοι οἰκῆτορες του ... ἦσαν τῶ ὄντι σοφοί,

26. Ἀριστοφάνους Ὅρνιθες, ἐρμηνευτικὴ ἐκδόση ὑπὸ Φάνη Ι. Κακριδῆ, Ἀθήνα, 1974, σελ. 54-55 καὶ σελ. 186-189.

27. Πρβλ. Η. Hunger, Βυζαντινὴ λογοτεχνία, τόμ. Α', μετ. Α. Γ. Μπενάκη, Ι. Β. Αναστασίου, Γ. Χ. Μακρῆ, MIET, Ἀθήνα, 1987, σελ. 263 κ. ἐξ.

διότι ἐδιάλεξαν...θέσιν, ἢ ὅποια καὶ νερὰ εἶχε ἀξίολογα καὶ ὑγιάν θαυμαστήν, καὶ ἀέρα εὐκρατον καὶ οἱ μαχαλάδες ἦσαν καλῶς κατοικημένοι...»²⁸. Μὲ ἄλλα λόγια ἐδῶ ἐπαναλαμβάνονται οἱ ἱπποκράτειες προδιαγραφές τοῦ Ε' π.Χ. αἰῶνα ὡς ἐπιβιωμένη πρακτικὴ ἐμπειρία αἰῶνων, χωρὶς βέβαια ὁ Γ. Γαζής νὰ γνωρίζει τοὺς ἀρχαίους συγγραφεῖς.

*
* *

Κύριε Πρόεδρε,

Οἱ Ἐπαναστάσεις ὄνειρεύονται, σωστὰ ὀραματιζόμενες, «ἐλευθερία, δημοκρατία καὶ ἀλήθεια». Οἱ ἥρωες τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπανάστασης τοῦ '21 σήκωσαν τὰ λάβαρα αὐτὰ τῶν τριῶν ἐννοιῶν παραδίδοντάς τα στοὺς ἐπιγενομένους. Τὰ λάβαρα ἔγιναν στὴ συνέχεια ἐτικέττες στοὺς σάκκουσ τῶν ἐννοιῶν, ἀλλὰ τὸ περιεχόμενο τοῦ σάκκου τῆς Δημοκρατίας παραμένει ἀκόμα ἓνα desideratum τῆς Δημοκρατικῆς μας πορείας, ἂν θέλουμε ν' ἀναγνώσουμε καὶ νὰ κατανοήσουμε σωστὰ μορφή καὶ οὐσία τῶν προδιαγραφῶν τῆς πρώτης, ἀρχαιοελληνικῆς ἐφαρμογῆς τοῦ δημοκρατικοῦ συστήματος. Μένοντας στὸ πλαίσιο τοῦ θέματός μου, τὴ σχέση δηλαδὴ τῆς Ἀρχιτεκτονικῆς μὲ τὴ Δημοκρατία, πιστεύω ὅτι ἡ σωστὴ ἀνάγνωση καὶ κατανόηση τοῦ ἀρχαίου προβληματισμοῦ παραμένει ἀνεκπλήρωτη ἀκόμα ὡς πελώριο χρέος μας, ἂν πραγματικὰ θέλουμε νὰ τιμήσουμε τοὺς ἀγωνιστὲς τῆς ἐπανάστασης, πού μᾶς ἔδωσαν τὸ δικαίωμα νὰ δροῦμε δημοκρατικά. Στὴν Κλεισθένια Δημοκρατία ἡ σχέση μὲ τὴν Ἀρχιτεκτονικὴ ἐντοπιζέται στὴν ὄντολογία τοῦ κατοικεῖν, στὶς νεώτερες μετεπαναστατικὲς δημοκρατίες περιορίζεται στὴ Μορφολογία, ἀφοῦ ὅλες παρασύρθηκαν ἀπὸ τίς μεταβλητὲς καὶ ὄχι ἀπὸ τίς σταθερὲς τοῦ Τόπου, ὅπου καλεῖται νὰ δημιουργήσει ἡ Ἀρχιτεκτονικὴ κάθε φορὰ στὸ Χῶρο καὶ στὸ Χρόνο. Ἡ ἀντιγραφή ἐνὸς κορυφαίου μορφολογικοῦ ἀποτελέσματος τοῦ Παρελθόντος δὲν λύνει δυστυχῶς τὰ διαφορετικὰ ἀρχιτεκτονικὰ προβλήματα τοῦ ἐκάστοτε Παρόντος, οὔτε σηματοδοτεῖ ἐξ ἄλλου τὴ Δημοκρατία μονοσήμαντα μίᾳ καὶ μόνῃ μορφολογία.

Ἡ Ἀρχαία Δημοκρατία εἶναι δεκτικὴ ἐπομένως, ἰδιαίτερα σήμερα, σὲ μιὰ ὄντολογικὴ, ἀρχιτεκτονικὴ ἀνάγνωση καὶ κατανόηση. Ἡ Ἱστορία ἐμπνέει καὶ

²⁸ Πρβλ. Β. Χαρίση, *Παραδοσιακοὶ οἰκισμοί: τυχαῖο ἢ σχεδιασμένο ἀποτέλεσμα*, περιοδ. «Ἄνθρωπος καὶ Χῶρος», τεύχη 3, 4, 5 (1978), σελ. 75-77.

ἐνεργοποιεῖ, ὅταν διδασκόμεθα σωστά ἀπὸ τῆς ἀπαντήσεως στὰ πάγια προβλήματα τῆς ἀνθρώπινης διαβίωσης. Εἶναι ἴσως καιρὸς νὰ ἐμπνευσθοῦμε καὶ πάλι ἀπὸ τὴν Ἀρχαιότητα, ὅπου Ἀρχιτεκτονικὴ καὶ Δημοκρατία προσπάθησαν νὰ δημιουργήσουν οἰκιστικὸ πλαίσιο μὲ κριτήρια τὴν ὑγίεια καὶ τὴν εὐημερία τῶν «πλειόνων», ὅπως ὀρίζει ὁ Περικλῆς στὸν «Ἐπιτάφιο» τὴν ἀθηναϊκὴν Δημοκρατία, ἢ ὅλων τῶν κατοίκων, ὅπως ὀρίζεται θεωρητικὰ τουλάχιστον ἡ Δημοκρατία στὴν ἐποχὴ μας. Ἡ μείωση τοῦ μολυσμένου ἀέρα καὶ τῆς ἀναρχίας τῶν πόλεων μας, ὁ ἥλιος χωρὶς τὸν κίνδυνο τοῦ ὄζοντος ἢ οἱ πλημμύρες π.χ. στὰ 66% κακοχτισμένα ρέματα τῆς Ἀττικῆς, εἶναι μερικὰ ἐνδεικτικὰ παραδείγματα, τὰ ὅποια στὴ δημοκρατικὴ μας πολιτεία πραγματοποιοῦνται χωρὶς αἰδῶ καὶ σκέψη. Τέλος, ἡ ὀλοένα καὶ σπανιότερη ἐξασφάλιση «ποτίμου, ἠδίστου καὶ ὑγιεινοῦ» νεροῦ, μαζί μὲ τὴν κατὰ κανόνα προβληματικὴ ἠλιοπροστασία καὶ ἀνεμοπροστασία τῶν χώρων κατοικίας μας, ὥστε οἱ φυσιολογικὲς ἀλλὰ καὶ οἱ ψυχολογικὲς παράμετροι νὰ δροῦν μὲ «ἰσονομία» καὶ ὁ ἔνοικος νὰ ζεῖ «ὅλας τὰς ὥρας ἠδιστα», γίνονται ὀλοένα καὶ σημαντικότερες προστακτικὲς γιὰ τὴ ζωὴ τῆς δικῆς μας καὶ τῶν παιδιῶν μας.
